

جمعیت و تنظیم خانواده

تدوین و گردآوری

دکتر فردین مهربان

عضو هیئت علمی دانشگاه علوم پزشکی گیلان

با مقدمه

دکتر نادر اسماعیل پور

جراح و متخصص بیماری‌های زنان و زایمان و

عضو هیئت علمی

دانشگاه علوم پزشکی گیلان



سرشناسه	: مهرايبان، فردين، ۱۳۴۷
عنوان و نام پديدآور	: جمعيت و تنظيم خانواده/ تدوين و گردآوري فردين مهرايبان؛ با مقدمه نادر اسماعيل پور
مشخصات نشر	: تهران: كتاب ارجمند: ارجمند: نسل فردا.
مشخصات ظاهري	: ۱۵۲ ص
شابك	: ۹۷۸-۶۰۰-۵۶۸۹-۶۲-۴
وضعيت فهرست‌نويسي	: فيپا
موضوع	: تنظيم جمعيت خانواده
موضوع	: آبستني -- پيشگيري
شناسه افزوده	: اسماعيل پور، نادر، ۱۳۲۹ - ، مقدمه‌نويس
رده‌بندي كنگره	: HQ ۷۶۶ / م ۸۸ ج ۸ ۱۳۸۹
رده‌بندي ديويي	: ۳۶۳/۹۶
شماره كتابشناسي ملي	: ۶۵۷۰۶۰۲



جمعيت و تنظيم خانواده

مؤلف: فردين مهرايبان

ناشر: كتاب ارجمند (با همكاري انتشارات ارجمند و نسل فردا)

صفحه‌آرآيي: آيدا روستا، طراح جلد: احسان ارجمند

چاپ اول، ۱۱۰۰ نسخه ۱۳۸۹، چاپ: افرونگ

بها: ۳۵۰۰ تومان

www.arjmandpub.com
arjmandpress@gmail.com

مرکز پخش: انتشارات ارجمند

- دفتر مركزي: تهران بلوار كشاورز، بين خ كارگر و ۱۶ آذر، پلاك ۲۹۲، تلفن ۸۸۹۷۷۰۰۲
- شعبه اصفهان: دروازه شيراز، خيابان چهارباغ بالا، پاساژ هزارجريب، تلفن ۶۲۸۱۵۷۴-۰۳۱۱
- شعبه مشهد: خ تقی آباد، خ احمدآباد، پاساژ امير، كتاب دانشجو، تلفن ۰۵۱۱-۸۴۴۱۰۱۶
- شعبه بابل: خ گنج افروز، پاساژ گنج افروز، تلفن ۰۱۱۱-۲۲۲۷۷۶۴
- شعبه رشت: خ نامجو، روبروي ورزشگاه عضدي، تلفن ۰۱۳۱-۳۲۳۲۸۷۶

پروردگارا: به من بیاموز دوست بدارم کسانی را که دوستم

ندارند

**عشق بورزم به کسانی که عاشقم نیستند
بگیرم برای کسانی که هرگز غمم را نخوردند
محبت کنم به کسانی که محبتی در حقم نکردند**

تقدیم به آنان که به من آموختند

خدا را بر آن بنده بخشایش است که خلق از وجودش در آسایش است

پیش از سیصد سال قبل، جان گرانت انگلیسی (سال ۱۶۶۲) و توماس مالتوس دانشمند هموطن وی (سال ۱۷۸۹) تئوری جمعیت را مطرح و هشدارهایی در زمینه بحران‌های اجتماعی و اقتصادی در رابطه با افزایش بی‌رویه جمعیت را دادند.

این دو دانشمند معتقد بودند که "سرعت رشد جمعیت از سرعت رشد منابع غذایی بیشتر است". رشد جمعیت از آهنگ رشد تصاعد هندسی و الگوی افزایش منابع غذایی تصاعد حسابی دارد و همین امر منجر به ایجاد بحران کمبود مواد غذایی، گرسنگی و فقر خواهد شد. نظریات مختلفی در رابطه با افزایش جمعیت مطرح شده است. عده‌ای از دانشمندان معتقد به تئوری افزایش جمعیت بودند، زیرا باور داشتند که: امکانات طبیعت و کره زمین برای تغذیه و تأمین وسایل زندگی افراد بشر نامحدود و بسیار وسیع است، بنابراین نباید از ازدیاد جمعیت بیم داشت بلکه باید از آن استفاده کرد.

در مقابل جان استوارت میل اقتصاددان مشهور انگلیسی طرفدار ثبات جمعیت بود زیرا اعتقاد داشت که امکانات طبیعت و کره زمین برای رشد بی‌رویه جمعیت ناکافی است. اعلامیه کنفرانس بخارست (۱۹۷۴) به صراحت می‌گوید.

تکرار می‌کنیم که غذا مسئله‌ای حیاتی است و در جهان کنونی جدی‌ترین خطر تلقی می‌شود. به علت رشد جمعیت و افزایش آن نسبت به افزایش تولید غذا. شما مبتلایان به سوءتغذیه در جهان رویه افزایش گذارده است. در مجموع جهان فردا از نظر غذا و امنیت غذایی با ۶ مشکل عمده مواجه است.

۱. اندوخته تکنولوژی‌های کشاورزی پیوسته کاهش می‌یابد.
۲. تقاضا به علت افزایش جمعیت هم چنان رو به افزایش است.
۳. آب‌های شیرین کره زمین روند کاهشی دارند.
۴. استفاده مفرط از کودهای شیمیائی، باروری گونه‌های کشاورزی را به حداقل رسانده است.
۵. گسترش صنعتی شدن، به قیمت کاهش زمین‌های زیر کشت منجر می‌شود.
۶. رشد سریع جمعیت و تخریب و انهدام محیط زیست، تلاش برای افزایش مواد غذایی را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد.

با توجه به مسایل فوق‌الاشاره مصیبت جمعیت وقتی است که پیوسته در حال افزایش باشد. بدنبال آن با پدیده‌ای ناخوشایند روبرو می‌شود از جمله:

- ❖ معضل اشتغال و بحران بیکاری
- ❖ تأمین مسکن و افزایش حاشیه‌نشینی در شهرها
- ❖ مهاجرت‌های بی‌رویه روستائیان
- ❖ گسترش فقر و فساد و فحشا و اعتیاد
- ❖ کمبود امکانات آموزشی و پرورشی
- ❖ معضل کودکان و زنان خیابانی
- ❖ فرار مغزها
- ❖ خطر سوءتغذیه در میان کودکان
- ❖ ناامنی و افزایش جرم و جنایت
- ❖ نابسامانی‌های بهداشت و روان
- ❖ کاهش درآمد سرانه
- ❖ واردات بی‌سابقه کالاهای کشاورزی
- ❖ تخریب محیط‌زیست
- ❖ عدم تعادل اجتماعی و اقتصادی و غیره...

با توجه به نکاتی که اشاره شد ضرورت کنترل جمعیت و نهایتاً استفاده یکی از روش‌های پیشگیری از بارداری برای کاهش رشد جمعیت مشخص می‌شود. اما روش‌های پیشگیری از بارداری که در کنترل جمعیت نقش اساسی دارد، دارای فواید بسیار و عوارض ناخواسته اندکی ممکن است باشد لذا لازم است در استفاده از این روش‌ها شناخت کافی داشت و روش مناسب را برای فردی مناسب استفاده کرد تا بر فواید آن افزوده شود.

مجموعه حاضر، می‌تواند پاسخگوی نیازهای درسی دانشجویان مقاطع و رشته‌های مختلف تحصیلی باشد در اینجا لازم می‌دانم از زحمات و تلاش‌های جناب آقای دکتر فردین مهربان که در گردآوری این مجموعه زحمات و تلاش‌های مستمری را متحمل شده‌اند صمیمانه تشکر و سپاسگزاری نمایم.

دکتر نادر اسماعیل پور

استادیار دانشگاه و جراح و متخصص بیماری‌های زنان و زایمان

مقدمه مؤلف

یکی از مشکلات جوامع انسانی بویژه کشورهای در حال توسعه مسأله رشد بی‌رویه جمعیت می‌باشد و این افزایش بی‌رویه جمعیت موانع بسیاری را در برنامه‌ریزی‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پدید آورده است. پژوهش‌های انجام شده نشان می‌دهد که محدود کردن باروری بهترین راه کنترل جمعیت‌های انسانی است. در این راستا توجه لازم به مشخصات و ویژگی‌های جمعیتی جامعه مورد نظر که بتوان برنامه‌های تنظیم خانواده را با موفقیت کامل به مرحله اجرا گذاشت از اهمیت خاصی برخوردار است. از آنجا که حسن اجرای برنامه‌های تنظیم خانواده، مستلزم مشارکت آگاهانه و داوطلبانه افراد و خانواده‌ها بوده و نقش مثبت و سازنده آموزش در چنین مشارکتی غیر قابل انکار می‌باشد از اینرو بر اساس سیاست‌های دولتمردان جمهوری اسلامی ایران، واحد درسی با عنوان جمعیت و تنظیم خانواده به مجموعه دروس عمومی و الزامی، کلیه رشته‌های تخصصی اضافه شده است. این مجموعه براساس سرفصل‌های مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری و وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و در دو بخش جمعیت و تنظیم خانواده تدوین شده است امید است حاصل این تلاش بتواند در ارتقاء دانسته‌های دانشجویان عزیز مفید و مؤثر واقع شود. در خاتمه لازم می‌دانم از تمامی عزیزانی که در مراحل تهیه و تدوین متن حاضر همکاری داشته‌اند تشکر و سپاسگزاری نمایم.

خدایا چنان کن سرانجام کار تو خشنود باشی و ما رستگار

مؤلف - اردیبهشت ۱۳۸۹

فهرست مطلب

بخش اول : جمعیت‌شناسی.....	۱۱
فصل اول : مقدمات جمعیت‌شناسی.....	۱۲
جمعیت	۱۳
انواع جمعیت	۱۳
تراکم جمعیت	۱۵
تعریف جمعیت‌شناسی	۱۵
چرخه جمعیت‌شناسی:	۱۷
شاخه‌های جمعیت‌شناسی	۱۹
اهداف جمعیت‌شناسی	۱۹
سیر تاریخی جمعیت جهان	۲۰
سیر تاریخی جمعیت ایران	۲۳
توزیع جغرافیایی جمعیت	۲۶
ساختار جمعیت	۲۷
ترکیب سنی جمعیت	۲۷
ترکیب جنسی جمعیت	۲۹
روش‌های مطالعه جمعیت.....	۳۱
نظریه‌های جمعیتی	۳۲
حرکات جمعیت	۳۴
سیاست‌های جمعیتی	۳۵
انواع سیاست‌های جمعیتی	۳۶
اهداف سیاست‌های جمعیتی	۳۶
فصل دوم : شاخص‌های جمعیتی.....	۴۹
الف- شاخص‌های ولادت و باروری	۴۱
ب- شاخص‌های مرگ و میر	۴۳
ج- شاخص‌های مهاجرت	۴۹
د- شاخص‌های ازدواج و طلاق	۴۹
فصل سوم : مشکلات ناشی از افزایش جمعیت در جهان و ایران	۵۱
الف- اثرات عمومی افزایش جمعیت	۵۲

۵۲	۱. تأثیر بر منابع طبیعی و محیط زیست
۵۴	۲. اثر بر منابع تأمین غذا
۵۶	۳. مشکلات بهداشتی ناشی از افزایش جمعیت
۵۷	۴. اثر بر وضعیت اشتغال
۵۸	۵. اثر بر وضعیت آموزش و پرورش
۵۹	۶. فقر اقتصادی
۶۰	۷. اثر بر توزیع سنی جمعیت
۶۲	۸. مشکلات اجتماعی ناشی از افزایش جمعیت
۶۳	۹. اثر بر خدمات و هزینه‌های درمانی
۶۴	۱۰. افزایش جمعیت و کمبود مسکن
۶۵	ب- اثرات فردی افزایش جمعیت
۶۵	۱. اثر بر بهداشت و سلامت مادران
۶۶	۲. اثر افزایش جمعیت بر سلامت کودکان
۶۷	علل رشد بیرویه جمعیت
۶۹	بخش دوم : تنظیم خانواده
۷۱	فصل چهارم : تاریخچه تنظیم خانواده
۷۲	تاریخچه تنظیم خانواده در جهان
۷۴	تاریخچه فعالیت‌های تنظیم خانواده در ایران
۷۵	قلمرو خدمات تنظیم خانواده
۷۶	تعریف تنظیم خانواده
۷۶	اهداف تنظیم خانواده
۷۸	استراتژی تنظیم خانواده در ایران
۸۱	فصل پنجم : ساختمان و عملکرد دستگاه تولید مثل انسان
۸۲	الف- دستگاه تولید مثل مرد
۸۹	ب - دستگاه تولید مثل زن
۹۹	فصل ششم : تعاریف و اصطلاحات
۱۰۰	ضریب شکست
۱۰۰	میزان حفاظت زوجین (CPR)
۱۰۰	انواع باروری
۱۰۱	روش پیشگیری از بارداری
۱۰۱	معیارهای یک روش پیشگیری از بارداری ایده‌آل

انواع روش‌های پیشگیری از بارداری	۱۰۲
فصل هفتم : انواع روش‌های پیشگیری	۱۰۵
الف- روش‌های طبی (هورمونی) پیشگیری از بارداری	۱۰۶
۱- قرص‌های ترکیبی پیشگیری از بارداری	۱۰۶
۲- قرص‌های پروژسترونی دوران شیردهی (لایسنترول)	۱۱۰
۳- مگسترون	۱۱۲
۴- کپسول‌های کاشتنی زیر جلد (نوریلانت)	۱۱۵
۵- روش اورژانس پیشگیری از بارداری	۱۱۸
ب- روش‌های مکانیکی	۱۲۰
۱- کاندوم (غلاف)	۱۲۰
۲- وسیله داخل رحمی (آی .یو .دی)	۱۲۲
۳- دیافراگم	۱۲۵
ج- روش‌های دائمی پیشگیری از بارداری	۱۲۷
۱- وازکتومی (بستن لوله‌های اسپرم بر)	۱۲۷
۲- تویکتومی (بستن لوله‌های رحمی در زنان)	۱۳۰
د- روش‌های طبیعی پیشگیری از بارداری	۱۳۲
۱- روش منقطع	۱۳۲
۲- متدریتمیک (دورهی امن) یا Safe Period	۱۳۳
۳- شیردهی انحصاری	۱۳۵
۴- روش تغییرات دمای پایه بدن یا ریتم حرارتی	۱۳۶
فصل هشتم : بیماری‌های منتقله از راه تماس جنسی	۱۳۹
۱- بیماری سوزاک	۱۴۰
۲- بیماری سیفلیس	۱۴۱
۳- ایدز (سندرم نقص ایمنی اکتسابی)	۱۴۲
۴- هپاتیت ب	۱۴۵
فصل نهم : احکام بهداشت باروری و تنظیم خانواده	۱۴۹
منابع فارسی	۱۵۳
منابع انگلیسی	۱۵۵

بخش اول

جمعیت‌شناسی

مقدمات جمعیت‌شناسی

اهداف درسی - دانشجویان ارجمند در پایان این فصل قادرند:

- ۱- تعریف جمعیت را ارائه نمایند
- ۲- انواع جمعیت‌ها را نام ببرند
- ۳- تراکم جمعیت را تعریف نمایند
- ۴- جمعیت‌شناسی را تعریف کنند.
- ۵- چرخه جمعیت‌شناسی را بیان نمایند
- ۶- اهداف جمعیت‌شناسی را بیان کنند
- ۷- سیر تاریخی جمعیت جهان را توضیح دهند
- ۸- شاخه‌های جمعیت‌شناسی را تعریف نمایند
- ۹- روش‌های مطالعه جمعیت را نام برده و خصوصیات هر روش را توضیح دهند
- ۱۰- نظریه‌های جمعیتی را توضیح دهند.
- ۱۱- حرکات جمعیت را بیان نمایند
- ۱۲- سیاست‌های جمعیتی را تعریف کنند.

جمعیت

- ۱- به مجموعه‌ای از انسان‌ها گفته می‌شود که در سرزمین معینی سکونت مداوم دارند و در طول زمان برحسب ویژگی‌هایی نظیر سن، جنس، وضع فعالیت، وضع ازدواج و غیره ترکیب ویژه‌ای یافته‌اند مانند جمعیت مردم یک شهر، جمعیت کشاورزان یک روستا، جمعیت دانشجویان یک دانشکده.
- ۲- تجمعی از افراد انسانی که در یک منطقه جغرافیایی بطور مستمر، به شکل خانوار و خانواده زندگی می‌کنند جمعیت نام دارد.
- ۳- هر مجموعه‌ای از عناصر خاص یا تجمعی از افراد انسانی، جانوری و گیاهی و ... که حداقل در یک صفت مشترک باشند جمعیت نامیده می‌شوند.
- ۴- هر اجتماعی از افراد انسانی، در هر مکان، که به طور مستمر و معمولاً به شکل مجموعه‌ای از خانوارها زندگی می‌کنند و پایگاه واحدی دارند جمعیت اطلاق می‌شود.
- ۵- مجموع انسان‌هایی که در زمان و مکان معین با آداب و رسوم مشترک زندگی می‌کنند جمعیت نامیده می‌شود.

انواع جمعیت

در مطالعات جمعیت‌شناسی، جمعیت‌ها را به اشکال مختلف طبقه‌بندی می‌کنند که عبارتند از:

۱- جمعیت مقیم یا قانونی^۱:

تمام کسانی که تابعیت کشوری را دارند و یا اهل منطقه‌ای هستند صرف نظر از اینکه هنگام سرشماری در محل حضور داشته باشند یا نه، جمعیت مقیم یا قانونی نامیده می‌شوند.

1-Dejure

۲- جمعیت واقعی^۱ (حاضر یا سرشماری شده):

تمام کسانی که هنگام سرشماری در محل حضور داشته باشند و مورد شمارش قرار گیرند، جمعیت واقعی یا حاضر و یا سرشماری شده می‌نامند در سرشماری‌ها ساکنان موجود یک منطقه، رهگذران، مهمانان، مسافران و افرادی نظیر این‌ها را نیز جزء جمعیت واقعی محسوب می‌نمایند.

۳- جمعیت اصلی:

کل جمعیت منطقه مورد مطالعه را جمعیت اصلی می‌گویند.

۴- جمعیت فرعی:

جمعیتی که نسبت به جمعیت کل جامعه کوچک‌تر و محدودتر می‌باشد. بعبارت دیگر کل جمعیت منطقه مورد مطالعه را جمعیت اصلی و جمعیت بخش‌های کوچکی از آن را جمعیت فرعی می‌نامند.

۵- جمعیت باز:

جمعیتی که در افزایش یا کاهش آن، علاوه بر موالید و مرگ و میر، مهاجرت (مهاجرت به داخل و مهاجرت به خارج) نیز تأثیر دارد به بیان دیگر جمعیتی که در آن مهاجرت (به داخل یا خارج) به طور آزادانه صورت می‌گیرد جمعیت باز نامیده می‌شود.

۶- جمعیت بسته:

جمعیتی است که در افزایش یا کاهش آن، مهاجرت (به داخل یا خارج) نقشی ندارد و تغییرات آن فقط از اختلاف زاد و ولد و مرگ و میر ناشی می‌شود به بیان دیگر، جمعیتی که در آن مهاجرتی (به داخل یا خارج) صورت نمی‌گیرد، جمعیت بسته نام دارد.

1-Defacto

تراکم جمعیت

تعداد افرادی که در زمان معین، در واحد خاصی از سطح (مثلاً کیلومتر مربع) زندگی می‌کنند تراکم جمعیت انسان‌های آن منطقه را تشکیل می‌دهند. مهم‌ترین عواملی که در تراکم جمعیت تأثیر دارند عبارتند از: علل طبیعی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، اداری، فرهنگی، توسعه صنعتی، شرایط آب و هوایی و غیره.

تعریف جمعیت‌شناسی

نظریه‌های مربوطه به جمعیت‌شناسی دارای سوابقی بسیار طولانی می‌باشند. از دوره حمورابی و ایران و مصر باستان و پیدایش ادیان بودا، زرتشت، یهود، مسیحیت و دین اسلام گرفته تا قرون معاصر، همواره دانشمندان و دولتمردان به تأثیر مثبت و منفی جمعیت بر شکوفایی اقتصادی و اجتماعی جامعه واقف بوده‌اند و در هر دوره‌ای بنا به وضعیت و مقتضای آن دوره در جهت کاهش یا افزایش زاد و ولد و راه‌های مربوط به آن دستوراتی داده می‌شده است. در دوره‌هایی از تاریخ به سبب علل کاهنده جمعیت نظیر جنگ، قحطی و خشکسالی، تلاش برای افزایش زاد و ولد را چاره جبران مرگ و میر فزاینده می‌دانستند، حتی برای زنان مجرد مالیات وضع می‌کردند. از سوی دیگر بسیاری از روش‌های پیشگیری ریشه در تاریخ کهن داشته و نشان از تمایل به کاهش زاد و ولد در برخی زمان‌ها بوده است اما سابقه جمعیت‌شناسی به شیوه علمی به بیش از ۳ قرن قبل می‌رسد به استناد کتب معتبر، اولین فردی که بطور جدی و علمی به مسائل جمعیتی توجه نمود، جان گرانت انگلیسی در سال ۱۶۶۲ بود، توماس مالتوس دانشمند هموطن وی در سال ۱۷۸۹ تئوری‌های جمعیتی را ارائه و هشدارهایی در زمینه بحران‌های اجتماعی و اقتصادی در رابطه با افزایش جمعیت مطرح نمود. وی معتقد بود که سرعت رشد جمعیت از سرعت رشد منابع غذایی بیشتر است. در حالیکه رشد جمعیت از آهنگ رشد تصاعد هندسی پیروی می‌کند، الگوی افزایش منابع غذایی، تصاعد حسابی دارد و همین امر منجر به ایجاد بحران کمبود مواد غذایی، گرسنگی و فقر خواهد شد او پیشنهاد کرده بود که با ایجاد موانعی برای افزایش موالید، ارتقاء

سطح آگاهی عموم جامعه و تغییر نگرش‌های فرهنگی مردم در زمینه مسائل اجتماعی همچون بعد خانوار و تعداد فرزند و تغییر سیاست‌های جمعیتی به سمت کاهش جمعیت، باید از این رشد بی‌رویه جلوگیری نمود. وی مسائل جمعیتی را از مباحث اقتصادی جدا نمی‌دانست و معتقد بود که سلامت جمعیت و اقتصاد سالم لازم و ملزوم یکدیگر می‌باشند.

واژه جمعیت‌شناسی یا دموگرافی^۱، مرکب از دو کلمه یونانی، دِموس^۲ به معنی مردم و جمعیت و گرافوس^۳ به معنی شناسایی، نگارش، ترسیم و شناخت می‌باشد که برای اولین بار توسط آشیل گیلارد^۴ فرانسوی در سال ۱۸۵۵ میلادی به کار برده شده است، برای جمعیت‌شناسی یا دموگرافی تعاریف متعددی شده است که اینک به تعدادی از تعاریف و نظرات دانشمندان اشاره می‌شود.

۱. ساده‌ترین تعریف این است که بگوئیم جمعیت‌شناسی علم مطالعه جمعیت‌هاست.

۲. تعریف جمعیت‌شناسی از دیدگاه سازمان ملل متحد:

علمی است که هدفش مطالعه جمعیت‌های انسانی از نظر ابعاد، ترکیب، تحول، حرکات و خصایص عمومی جمعیت‌ها از بعد کمی، مطالعه حرکات زمانی و مکانی و روابط متقابل پدیده‌های جمعیتی از نظر کیفی می‌باشد.

۳. جمعیت‌شناسی عبارتست از مطالعه علمی و توصیف و تحلیل آماری ساخت و حرکات جمعیت‌های انسانی، بررسی سیاست‌های جمعیتی و روابط متقابلی که میان پدیده‌های جمعیتی و عوامل اقتصادی، اجتماعی و زیستی وجود دارد.

1-Demography
2-Demos
3-Graphos
4-AchilleGuillard

۴. ازدیدگاه دونالد- جی- بوگ^۱ جمعیت‌شناسی مطالعه دقیق و کارشناسانه از جمعیت است و جمعیت‌شناسی رابطه نزدیکی با اقتصاد، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، جغرافیا، ریاضیات، ژنتیک، بوم‌شناسی و مردم‌شناسی دارد.

❖ در جمعیت‌شناسی بر ۳ پدیده آشکارزندگی انسان توجه می‌شود.

۱. تغییر در تعداد جمعیت
۲. ترکیب سنی و جنسی جمعیت
۳. توزیع جغرافیایی جمعیت که این پدیده‌ها ماحصل ۵ فرایند جمعیتی شامل: باروری، میرایی، زناشویی، مهاجرت و حرکت‌های اجتماعی می‌باشند و این پنج پدیده در هر جمعیت معین دائم در جریان است.

چرخه جمعیت‌شناسی:

سیر جمعیت جهان از سال ۱۶۵۰ میلادی حاکی از آن است که هر کشور از یک چرخه جمعیت شناختی شامل پنج مرحله می‌گذرد:

۱. مرحله اول - سکون و ثبات جمعیت (ثبات اولیه):

ویژگی این مرحله کثرت میزان مولید و میزان مرگ و میرزیاد است و این دو موجب لغو اثر یکدیگر می‌شوند و در نتیجه تعداد جمعیت ثابت می‌ماند. معمولاً کشورهای که از وضعیت بهداشتی مناسبی برخوردار نیستند در این مرحله قرار می‌گیرند. علل بالا بودن میزان مولید در این مرحله ازدواج زودرس، نبود برنامه تنظیم خانواده جهت تغییر رفتار باروری، عادات و رسوم سنتی، پایین بودن استاندارد زندگی و کم‌سوادی می‌باشد.

1-Donald . J. Bogue

۲. مرحله دوم: رشد بی‌رویه جمعیت (افزایش اولیه جمعیت):

افزایش جمعیت به دلیل کاهش میزان مرگ و میر، بدون تغییر در میزان موالید می‌باشد. در این مرحله جوامع از شکل سنتی خارج می‌شوند و بسوی صنعتی شدن گرایش پیدا می‌کنند. برخی کشورهای آفریقایی و جنوب آسیا به علت بهبود شرایط بهداشتی در این مرحله قرار دارند. مبارزه با بیماری‌هایی نظیر مالاریا، طاعون، بهبود وضع تغذیه و بهداشت، افزایش آگاهی‌های افراد جامعه، پیشرفت‌های چشمگیر پزشکی و کشف آنتی‌بیوتیک‌ها از جمله علل کاهش میزان مرگ و میر می‌باشد.

۳. مرحله سوم - رشد نسبی جمعیت (افزایش ثانوی):

که به دلیل کاهش میزان مرگ و میر و نیز شروع حرکت به سوی کنترل موالید می‌باشد. لیکن آهنگ رشد کاهش مرگ و میر از کاهش موالید سریع‌تر است. بنظر می‌رسد که کشور ما اکنون در این مرحله قرار دارد در تعدادی از کشورهای رو به پیشرفت (مانند چین و سنگاپور) نیز میزان‌های موالید سریعاً کاهش یافته‌اند.

۴. مرحله چهارم - سکون و ثبات مجدد جمعیت (ثبات ثانوی):

ویژگی این مرحله کم بودن موالید همراه با کاهش تعداد مرگ و میر، و در نتیجه ثابت ماندن تعداد جمعیت می‌باشد به دلیل توازنی که بین مرگ و میر و تعداد موالید وجود دارد رشد جمعیت به سمت صفر می‌رود. کشورهای اتریش، دانمارک و بلژیک در این مرحله قرار دارند.

۵. مرحله پنجم - کاهش جمعیت:

به علت کمتر شدن میزان موالید از میزان مرگ و میر تعداد جمعیت کاهش می‌یابد کشورهای چون آلمان، سوئد، انگلستان و نروژ اکنون در این مرحله می‌باشند (نرخ رشد جمعیت در این کشورها منفی است)

شاخه‌های جمعیت‌شناسی

در حال حاضر جمعیت‌شناسی به دو شاخه بزرگ و مهم یعنی جمعیت‌شناسی کمی (جمعیت‌شناسی آماری) و جمعیت‌شناسی کیفی تقسیم می‌شود. جمعیت‌شناسی کمی (جمعیت‌شناسی آماری): عبارت از مطالعه ترکیب و حرکات جمعیت در زمان و مکان معین و جستجوی علل این حرکات می‌باشد.

جمعیت‌شناسی کیفی

در این نوع از جمعیت‌شناسی مطالعه خصوصیات و ویژگی‌های کیفی انسان‌ها مورد نظر است و با کمک علوم دیگر، جنبه‌های کیفی جمعیت‌ها را از نقطه نظر زیستی و وراثت و تأثیراتی که محیط اجتماعی و جغرافیایی در آن‌ها به جا می‌گذارند مورد مطالعه قرار می‌دهد.

اهداف جمعیت‌شناسی

بطور کلی می‌توان اهداف مطالعه جمعیت‌ها را بشرح زیر بیان نمود.

۱. شناخت و آگاهی در خصوص ساختار و حالات جمعیت در بخش‌های مورد مطالعه
۲. توصیف کامل جمعیت در گذشته بصورت مطالعات گذشته‌نگر در یک منطقه و توزیع آن در بخش‌های مختلف
۳. پژوهش در روندهای جمعیت و رابطه آن با جنبه‌های مختلف اجتماعی یک منطقه
۴. آینده‌نگری جمعیت و پیامدهای اجتماعی آن

بطور کلی مباحث جمعیت‌شناسی در دو سطح خرد و کلان بررسی می‌شود جمعیت‌شناسی خرد به بحث و بررسی خانواده بعنوان کوچک‌ترین واحد اجتماعی می‌پردازد و در جمعیت‌شناسی کلان، شناخت کلی ساختار جمعیت با حوزه مطالعه بزرگتر و از دیدی وسیع‌تر مورد بررسی قرار می‌گیرد.

سیر تاریخی جمعیت جهان

بررسی‌ها نشان می‌دهد که ده هزار سال قبل از میلاد مسیح جمعیت جهان حدود ده میلیون نفر برآورد شده است این جمعیت ده میلیونی جهان مربوط به مرحله قبل از پیدایش کشاورزی می‌باشد که معیشت انسان‌ها مبتنی بر صید و شکار و خوشه‌چینی بوده است و در مرحله بعد از پیدایش کشاورزی جمعیت دنیا افزایش چشمگیری داشته است.

به طور کلی در تاریخچه جمعیت جهان ۳ مرحله اساسی را می‌توان مشخص نمود که با ورود از هر مرحله به مرحله دیگر، تغییر و تحولی اساسی در روند رشد جمعیت رخ داده است. این مراحل عبارتند از:

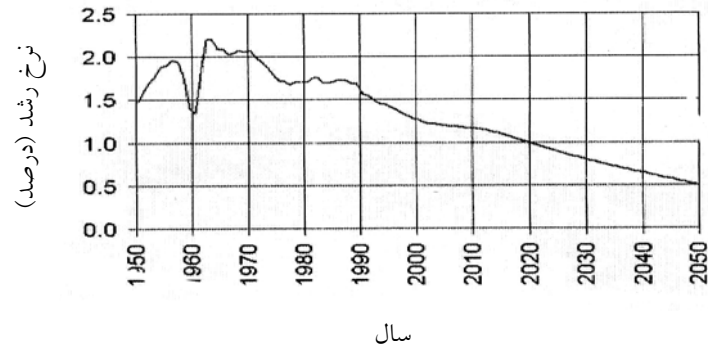
۱. مرحله قبل از پیدایش کشاورزی (معیشت انسان‌ها مبتنی بر صید و شکار و خوشه‌چینی بوده است)
۲. مرحله بعد از پیدایش کشاورزی (آغاز آن به ۸۰۰۰ سال قبل از میلاد مسیح بر می‌گردد)
۳. مرحله بعد از انقلاب صنعتی

بی‌تردید با پیدایش کشاورزی، تحولی عظیم در جنبه‌های مختلف زندگی بشر به وجود آمد که منجر به بهبود نسبی سطح معیشت شده است. یکی از نتایج این بهبود، افزایش جمعیت و شتاب گرفتن رشد جمعیت در مقایسه با مرحله قبل (مرحله قبل از پیدایش کشاورزی) بود. لیکن افزایش قابل ملاحظه در رشد جمعیت به بعد از انقلاب صنعتی بر می‌گردد. بدین معنی که در اواخر قرن هیجدهم میلادی بر تعداد جمعیت دنیا به سرعت افزوده شد و روند رشد جمعیت در قاره اروپا و سپس در سایر نقاط دنیا، شتابی بسیار سریع‌تر از مرحله قبل از انقلاب صنعتی بخود گرفت که یکی از دلایل رشد شتابان جمعیت دنیا در عصر جدید و بعد از انقلاب صنعتی را می‌توان بعلت کاهش مرگ و میر به ویژه مرگ و میر نوزادان و اطفال دانست.

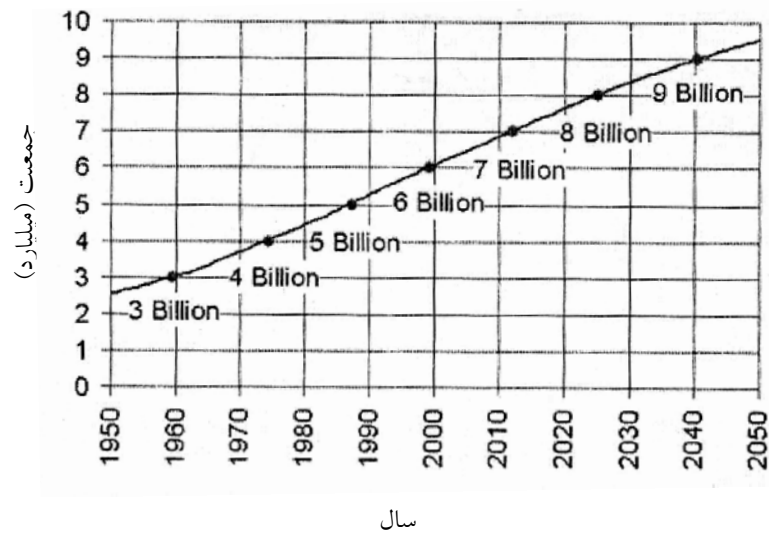
جدول ۱-۱ برآورد جمعیت جهان در مقاطع زمانی مختلف (میلیون نفر)

سال	تعداد جمعیت ۱ میلیون نفر	متوسط رشد سالانه
۱۰۰۰۰ سال قبل از میلاد مسیح	حدود ۱۰ میلیون نفر	-
میلاد مسیح	۳۰۰ - ۲۷۰ میلیون نفر	
۱۶۵۰ میلادی	۵۰۰ میلیون نفر	-
۱۷۵۰ میلادی	۷۹۱ میلیون نفر	-
۱۸۰۰ میلادی	۹۷۸ میلیون نفر	۰/۴
۱۸۵۰ میلادی	۱۲۶۲ میلیون نفر	۰/۵
۱۹۰۰ میلادی	۱۶۵۰ میلیون نفر	۰/۶
۱۹۵۰ میلادی	۲۵۲۶ میلیون نفر	۱/۱
۱۹۶۰ میلادی	۳۰۳۷ میلیون نفر	۱/۷۹
۱۹۷۰ میلادی	۳۶۹۶ میلیون نفر	۱/۹۲
۱۹۷۵ میلادی	۴۰۶۶ میلیون نفر	۱/۸۹
۱۹۸۰ میلادی	۴۴۳۲ میلیون نفر	۱/۷۲
۱۹۸۵ میلادی	۴۸۴۲ میلیون نفر	۱/۶۷
۱۹۸۷ میلادی	۵۰۰۰ میلیون نفر	۱/۶۳
۱۹۹۷ میلادی	۵۳۸۵ میلیون نفر	۱/۷
۱۹۹۸ میلادی	۵۸۸۴ میلیون نفر	۱/۶
۲۰۰۰ میلادی	۶۰۵۴ میلیون نفر	۱/۴
۲۰۰۶ میلادی	۶۵۰۰ میلیون نفر	۱/۲
۲۰۰۹ میلادی	۶۷۸۷ میلیون نفر	۱/۱۴

نمودار ۱-۱ نرخ رشد جمعیت جهان ۱۹۵۰ - ۲۰۵۰



نمودار ۱-۲ جمعیت جهان: ۱۹۵۰ - ۲۰۵۰



سیر تاریخی جمعیت ایران

در گذشته‌های بسیار دور، ایران کشور پر جمعیتی محسوب می‌شد. بطوریکه طبق گزارش مورخان ۵۰۰ سال پیش از میلاد مسیح جمعیت ایران حدود ۴۰ تا ۵۰ میلیون نفر بوده و شهرهای پر جمعیت زیادی در ایران وجود داشته است.

بتدریج بدنبال جنگ‌های متعدد با از دست دادن سرزمین‌های پهناور و اراضی وسیع و تغییر مرزهای جغرافیایی و همچنین کشتارهای خونبار، شیوع بیماری‌های واگیر و سوانح طبیعی، در سرزمین‌های باقیمانده حدود ۸ میلیون ایرانی زندگی می‌کردند یعنی در اواخر قرن ۱۹ میلادی حدود ۱۰ - ۸ میلیون نفر در ایران با مرزهای کنونی می‌زیستند. رشد سالانه جمعیت در این دوره کمتر از ۰/۵ درصد بوده که مهم‌ترین علت این مسئله میزان بسیار بالای مرگ و میر در ایران بوده است.

جمعیت ایران که در سال‌های ۱۳۳۵، ۱۳۴۵، ۱۳۵۵، ۱۳۶۵ به ترتیب حدود ۱۹، ۲۶، ۳۴ و ۵۰ میلیون نفر بود، در سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ به ترتیب به بیش از ۶۰ و هفتاد میلیون و چهارصد و نود و پنج هزار و هفتصد و هشتاد و دو نفر رسید. روند تغییرات جمعیتی در ایران طی ۳ دهه اخیر الگوی ویژه‌ای را تعقیب کرده است. پس از یک دوره تشویق برای افزایش تعداد خانوار در دهه ۱۳۶۰، قوانین مصوب در زمینه تنظیم خانواده سبب شد که رشد بی‌رویه جمعیت از اواسط دهه ۱۳۷۰ تحت کنترل درآید.

افزایش امید به زندگی و کاهش میزان باروری، آثار چشمگیری بر جمعیت کشور داشته است. با افزایش امید به زندگی به میزان یازده سال طی دو دهه اخیر (از ۶۲ سال به ۷۳ سال) و تغییرات باروری و میرایی نه تنها متوسط سن جمعیت افزایش یافت بلکه نسبت سالمندان جامعه نیز به رقم قابل ملاحظه‌ای رسید و درصد جمعیت بالای ۶۵ سال که در سال ۱۳۶۷ معادل ۳/۰۴ بود در سال ۱۳۷۲ به ۴/۴ و افزایش یافت و انتظار می‌رود در سال‌های ۱۳۹۰ و ۱۴۰۰ شمسی به ترتیب به ۴/۷ و ۶/۵۵ درصد برسد، بدین ترتیب نرخ رشد جمعیت نسبت به دهه گذشته ۰/۳۴ درصد کاهش یافته

است. کم جمعیت‌ترین استان کشور در سال ۱۳۷۵ استان ایلام با ۴۷۵ هزار نفر جمعیت و کم جمعیت‌ترین استان کشور در سال ۱۳۸۵ نیز استان ایلام با ۵۴۵ هزار نفر جمعیت بوده است از سوی دیگر پر جمعیت‌ترین استان کشور در سال‌های ۷۵ و ۸۵ استان تهران که به ترتیب با ۱۰ میلیون و ۳۴۳ هزار نفر و ۱۳ میلیون و ۴۱۳ هزار نفر جمعیت بوده است.

جدول ۱-۲ برآورد جمعیت ایران در مقاطع زمانی مختلف (میلیون نفر)

سال	تعداد جمعیت (میلیون نفر)	متوسط رشد سالانه (درصد)
۱۲۶۰	۷/۶۵۴	۰/۶
۱۲۷۰	۸/۱۲۴	۰/۶
۱۲۸۰	۸/۶۱۳	۰/۶
۱۲۹۰	۹/۱۴۳	۰/۶
۱۳۰۰	۹/۷۰۷	۱/۴
۱۳۰۵	۱۰/۴۵۶	۱/۴
۱۳۱۰	۱۱/۱۸۵	۱/۴
۱۳۱۵	۱۱/۹۶۴	۱/۴
۱۳۲۰	۱۲/۸۳۳	۲
۱۳۲۵	۱۴/۱۵۹	۲/۸
۱۳۳۰	۱۶/۲۳۷	۲/۹
۱۳۳۵	۱۸/۹	۳/۲
۱۳۴۵	۲۶	۳/۱
۱۳۵۵	۳۳/۷	۲/۷
۱۳۶۵	۴۹/۴	۳/۹
۱۳۷۰	۵۵/۸	۲/۵
۱۳۷۵	۶۰/۱	۱/۹۶
۱۳۸۵	۷۰/۴۹۵	۱/۶۲

جدول ۱-۳ جمعیت کشور به تفکیک استان طی سال‌های ۸۵-۱۳۶۵

نام استان	۱۳۶۵	۱۳۷۰	۱۳۷۵	۱۳۸۵
کل کشور	۴۹۴۴۵۰۱۰	۵۵۸۳۷۱۶۳	۶۰۰۵۵۴۸۸	۷۰۴۹۵۷۸۲
آذربایجان شرقی	۳۰۷۷۸۸۲	۳۲۷۸۷۱۸	۳۳۲۵۵۴۰	۳۶۰۳۴۵۶
آذربایجان غربی	۱۹۷۱۶۷۷	۲۲۸۴۲۰۸	۲۴۹۶۳۲۰	۲۸۷۳۴۵۹
اردبیل	۱۰۳۶۲۰۲	۱۱۴۱۶۲۵	۱۱۶۸۰۱۱	۱۲۲۸۱۵۵
اصفهان	۳۲۹۴۹۱۶	۳۶۸۲۴۴۴	۳۹۲۳۲۵۵	۴۵۵۹۲۵۶
ایلام	۳۸۲۰۹۱	۴۴۰۶۹۳	۴۸۷۸۸۶	۵۴۵۷۸۷
بوشهر	۶۱۲۱۸۳	۶۹۴۲۵۲	۷۴۳۶۷۵	۸۶۲۶۷
تهران	۸۰۹۵۱۷۴	۹۲۲۵۱۶۲	۱۰۳۴۳۹۶۵	۱۳۴۲۲۳۶۶
چهارمحال و بختیاری	۶۳۱۱۷۹	۷۴۷۲۹۷	۷۶۱۱۶۸	۸۵۷۹۱۰
خراسان جنوبی	۵۵۸۸۶۶	۵۷۸۲۳۵	۵۳۵۴۸۱	۶۳۶۴۲۰
خراسان رضوی	۴۰۸۶۱۸۲	۴۶۹۵۹۴۶	۴۷۱۹۹۰۲	۵۵۹۳۰۷۷۹
خراسان شمالی	۵۸۷۳۲۸	۶۸۵۴۰۳	۷۳۲۶۴۶	۸۱۱۵۷۲
خوزستان	۲۶۸۱۹۷۸	۳۱۷۵۸۵۲	۳۷۴۶۷۷۲	۴۲۷۴۹۷۹
زنجان	۷۸۲۹۸۸	۸۶۷۰۹۶	۹۰۰۸۹۰	۹۶۴۶۰۱
سمنان	۴۱۷۰۳۵	۴۵۸۱۲۵	۵۰۱۴۴۷	۵۸۹۷۴۲
سیستان و بلوچستان	۱۱۹۷۰۵۹	۱۴۵۵۱۰۲	۱۷۲۲۵۷۹	۲۴۰۵۴۲
فارس	۳۱۹۳۷۶۹	۳۵۴۳۸۲۸	۳۸۱۷۰۳۶	۴۳۳۶۸۷۸
قزوین	۸۰۵۵۶۲	۹۰۹۰۳۷	۹۶۸۲۵۷	۱۱۴۳۲۰۰
قم	۶۱۶۹۶۳	۷۵۷۱۴۷	۸۵۳۰۴۴	۱۰۴۶۷۳۷
کردستان	۱۰۷۸۴۱۵	۱۲۳۳۴۸۰	۱۳۴۶۳۸۳	۱۴۴۰۱۵۶
کرمان	۱۶۲۲۹۵۸	۱۸۶۲۵۴۲	۲۰۰۴۳۲۸	۲۶۵۲۴۱۳
کرمانشاه	۱۴۶۲۹۶۵	۱۶۲۲۱۵۹	۱۷۷۸۵۹۶	۱۸۷۹۳۸۵
کهگیلویه و بویراحمد	۴۱۱۸۲۸	۴۹۶۷۳۹	۵۴۴۳۵۶	۶۳۴۲۹۹
گلستان	۱۱۴۵۰۳۳	۱۳۱۵۳۸۴	۱۴۲۶۲۸۸	۱۶۱۷۰۸۷
گیلان	۲۰۸۱۰۳۷	۲۲۰۲۰۴۷	۲۲۴۱۸۹۶	۲۴۰۴۸۶۱
لرستان	۱۳۶۷۰۲۹	۱۵۰۱۷۷۸	۱۵۸۴۴۳۴	۱۷۱۶۵۲۷
مازندران	۲۲۷۴۳۱۳	۲۴۷۷۷۶۵	۲۶۰۲۰۰۸	۲۹۲۲۴۳۲
مرکزی	۱۰۸۲۱۰۹	۱۱۸۲۶۱۱	۱۲۲۸۸۱۲	۱۳۵۱۲۵۷
هرمزگان	۷۶۲۲۰۶	۹۲۴۴۳۳	۱۰۶۲۱۵۵	۱۴۰۳۶۷۴
همدان	۱۵۰۵۸۲۶	۱۶۵۱۳۲۰	۱۶۷۷۹۵۷	۱۷۰۳۲۶۷
یزد	۶۲۲۲۵۷	۷۴۴۷۳۵	۸۱۰۴۰۱	۹۹۰۸۱۸

امریکای شمالی، ۰/۵ درصد در اقیانوسیه و ۹/۱ درصد در آمریکای لاتین و کارائیب زندگی نمایند.

✓ نکته مهم: اروپا کم‌ترین میزان رشد و افریقا بالاترین میزان رشد جمعیت را دارد.

ساختار جمعیت

سن و جنس دو ویژگی اصلی و ذاتی هر فرد انسانی به عنوان واحد شمارش مطالعات جمعیتی است که از تولد تا مرگ در جای جای زندگی فردی و اجتماعی انسان نقش تعیین کننده و حساس دارند. به همین دلیل است که جمعیت‌شناسان از ترکیب سنی و جنسی به عنوان مشخصه اصلی ساخت جمعیت یاد می‌کنند. زیرا بمنظور کسب مطالعات زیربنایی برای برنامه ریزان توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تجزیه و تحلیل ساختمان جنسی و سنی جمعیت از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد. آگاهی از خصوصیات و ویژگی‌های کمی و کیفی جمعیت از نظر ترکیب سنی و جنسی چه از نظر تأمین نیروی انسانی و چه از لحاظ تأمین خدمات و امکانات مورد نیاز هر یک از دو جنس زن و مرد در سنین مختلف لازم و ضروری می‌باشد.

مطالعه ساختمان جنسی و سنی جمعیت، اولین بار در سال ۱۸۹۲ توسط کارل بوچر^۱ انجام گرفته و از آن پس رفته رفته جایگاه ویژه‌ای در مطالعات ناحیه‌ای و ملی کسب نموده است.

ترکیب سنی جمعیت

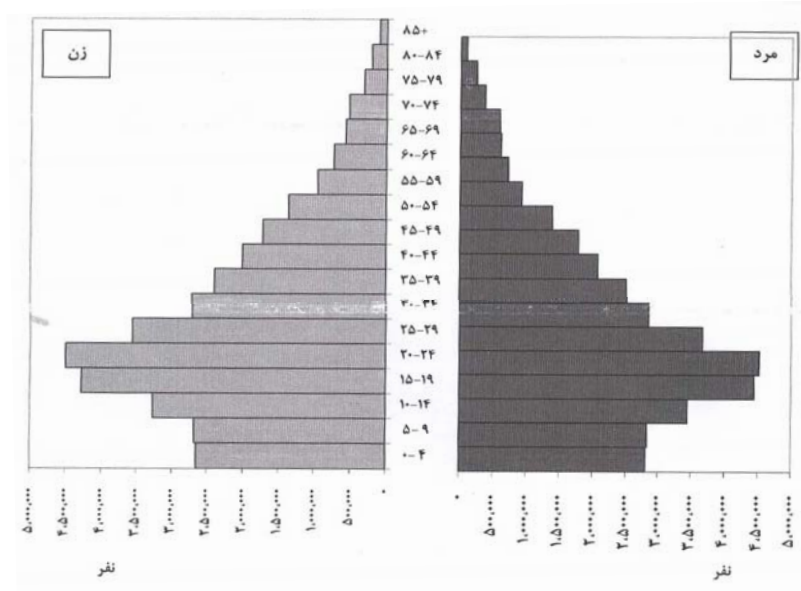
منظور از ترکیب سنی، پراکندگی جمعیت برحسب سن است. به عبارت دیگر جمعیت هر منطقه در سنین مختلف توزیع شده‌اند که نحوه این توزیع در مواردی از یک منطقه به منطقه دیگر متفاوت است. با توجه به اینکه سن، یکی از ویژگی‌های ذاتی انسان و به تبع آن یکی از متغیرهای اصلی در جمعیت‌شناسی است لذا مطالعه ترکیب سنی

1-Karl Bucher

مردان و زنانی که در عرصه زندگی اجتماعی یک جامعه به فعالیت مشغولند حائز اهمیت فراوانی است. انسان‌ها از توانایی‌ها، قابلیت‌ها و ویژگی‌های جسمانی و رفتاری خاص برخوردارند که با افزایش سن، این خصوصیات نیز دگرگون می‌شود. به عنوان مثال نوزاد انسان در بدو تولد بیشتر از سنین دیگر در معرض ابتلاء به بیماری و حتی مرگ است همین نوزاد در صورت زنده ماندن به تدریج به سن ورود به مدرسه نزدیک می‌شود، و سپس تحصیل می‌کند و احتمالاً در سن معینی به تحصیلات عالی راه می‌یابد، پس از آن در سن خاصی می‌تواند جزئی از جمعیت شاغل (و احیاناً بیکار) محسوب شود. با افزایش سن ممکن است ازدواج کند و تشکیل خانواده دهد، پس او نیازمند مسکن خواهد شد، با افزایش سن و گذر سال‌ها، او ممکن است به سنین بالای حیات خود برسد و سالخورده شود، در این صورت مسائل و مشکلات خاص این سنین را تجربه خواهد کرد، حال اگر این روند را برای کل جمعیت یک جامعه متصور شویم، خواهیم دید که مطالعه ترکیب سنی زنان و مردان تا چه اندازه برای درک و تشخیص نیازهای بهداشتی، آموزشی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در یک جامعه حائز اهمیت می‌باشد.

برای درک و شناخت بهتر و سریع‌تر ساخت سنی و جنسی جمعیت‌ها و نیز مقایسه آن‌ها با یکدیگر، از نمودارهایی بنام «هرم سنی» استفاده می‌شود. هرم سنی نموداری است که دو محور عمودی و افقی دارد. محور عمودی نماینده سن از صفر تا حداکثر و محور افقی، نشان دهنده تعداد افراد هر سن یا گروه سنی می‌باشد. نمودار ذیل هرم سنی جمعیت کشورمان را در سال ۱۳۸۵ نشان می‌دهد.

نمودار ۴-۱ هرم سنی جمعیت کشور - ۱۳۸۵



ترکیب جنسی جمعیت

تفاوت و تمایز انسان‌ها با یکدیگر از همان ابتدای تولد، با معین شدن جنس آن‌ها آغاز شده و از آنجایی که ویژگی‌های فیزیولوژیکی دو جنس زن و مرد در برخی از موارد با یکدیگر متفاوت است لذا نحوه ترکیب جنسی جمعیت یک کشور تأثیر بسیار زیادی بر سایر متغیرهای حقیقی، اقتصادی و اجتماعی آن بر جای می‌گذارد به عنوان مثال کاهش زنان در یک منطقه به تدریج کاهش باروری و در نتیجه کاهش جمعیت را در بر خواهد داشت یا کاهش مردان موجب کاهش فعالیت اقتصادی و در نتیجه افت تولید و ارائه خدمات خواهد شد. لذا می‌توان گفت که با توجه به وظایف و مسئولیت‌هایی که زنان و مردان هر جامعه‌ای مطابق با فرهنگ آن جامعه بر عهده دارند، توزیع متعادل آن‌ها، در سطح آن جامعه کاملاً ضروری و اجتناب ناپذیر است.

برای سنجش توزیع جنسی جمعیت یک منطقه، شاخصی بکار می‌رود که «نسبت جنسی» نامیده می‌شود و از محاسبه تعداد مردان یک منطقه نسبت به زنان همان منطقه در مقطعی از زمان بدست می‌آید. (جدول ۱-۴ جمعیت کشورمان بر حسب جنس به تفکیک سن را در سال ۱۳۸۵ نشان می‌دهد)

جدول ۱-۴ جمعیت کشور بر حسب جنس به تفکیک سن - ۱۳۸۵

سن	جمع		مرد		زن	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
جمع	۷۰۴۹۵۷۸۲	۱۰۰/۰۰	۳۵۸۶۶۳۶۲	۱۰۰/۰۰	۳۴۶۲۹۴۲۰	۱۰۰/۰۰
۰-۴ ساله	۵۴۶۳۹۷۸	۷/۷۵	۲۸۰۱۵۶۸	۷/۸۱	۲۶۶۲۴۱۰	۷/۶۹
۵-۹ ساله	۵۵۰۹۰۵۷	۷/۸۱	۲۸۲۰۵۲۴	۷/۸۶	۲۶۸۸۵۳۳	۷/۷۶
۱۰-۱۴ ساله	۶۷۰۸۵۹۴	۹/۵۲	۳۴۴۱۲۴۵	۹/۵۹	۳۲۶۷۳۴۹	۹/۴۴
۱۵-۱۹ ساله	۸۷۲۶۷۶۱	۱۲/۳۸	۴۴۴۲۹۰۱	۱۲/۳۹	۴۲۸۳۸۶۰	۱۲/۳۷
۲۰-۲۴ ساله	۹۰۱۱۴۲۲	۱۲/۷۸	۴۵۱۱۸۵۱	۱۲/۵۸	۴۴۹۹۵۷۱	۱۲/۹۹
۲۵-۲۹ ساله	۷۲۲۴۹۵۲	۱۰/۲۵	۳۶۶۰۱۶۷	۱۰/۲۱	۳۵۶۴۷۸۵	۱۰/۲۹
۳۰-۳۴ ساله	۵۵۵۳۵۳۱	۷/۸۸	۲۸۳۷۹۶۹	۷/۹۱	۲۷۱۵۵۶۲	۷/۸۴
۳۵-۳۹ ساله	۴۹۲۱۱۲۴	۶/۹۸	۲۵۱۱۵۴۵	۷/۰۰	۲۴۰۹۵۷۹	۶/۹۶
۴۰-۴۴ ساله	۴۰۸۹۱۵۸	۵/۸۰	۲۰۸۱۶۷۹	۵/۸۰	۲۰۰۷۴۷۹	۵/۸۰
۴۵-۴۹ ساله	۳۵۲۲۷۶۱	۵/۰۰	۱۷۹۲۴۸۱	۵/۰۰	۱۷۳۰۲۸۰	۵/۰۰
۵۰-۵۴ ساله	۲۷۵۵۴۲۰	۳/۹۱	۱۳۸۶۰۶۳	۳/۸۶	۱۳۶۹۳۵۷	۳/۹۵
۵۵-۵۹ ساله	۱۸۸۷۹۸۱	۲/۶۸	۹۲۳۵۳۶	۲/۵۷	۹۶۴۴۴۵	۲/۷۹
۶۰-۶۴ ساله	۱۴۶۴۴۵۲	۲/۰۸	۷۲۶۴۴۹	۲/۰۳	۷۳۸۰۰۳	۲/۱۳
۶۵-۶۹ ساله	۱۱۹۷۵۵۰	۱/۷۰	۶۲۲۴۷۰	۱/۷۴	۵۷۵۰۸۰	۱/۶۶
۷۰-۷۴ ساله	۱۱۱۹۳۱۸	۱/۵۹	۵۹۸۲۳۱	۱/۶۷	۵۲۱۰۸۷	۱/۵۰
۷۵-۷۹ ساله	۶۹۴۱۲۲	۰/۹۸	۳۷۲۵۷۰	۱/۰۴	۳۲۱۵۵۲	۰/۹۳
۸۰ ساله و بیشتر	۶۴۵۶۰۱	۰/۹۲	۳۳۵۱۱۳	۰/۹۳	۳۱۰۴۸۸	۰/۹۰

روش‌های مطالعه جمعیت

مهم‌ترین روش‌های مورد توجه در مطالعه جمعیت‌ها عبارتند از:

الف - سرشماری

سرشماری از زمان‌های قدیم در دنیا مرسوم بوده و سران حکومتی برای اطلاع از تعداد اتباع و مالیات دهندگان کشور خود، اقدام به سرشماری می‌کردند. در این روش، اطلاعات مورد نظر در مورد کلیه افراد جامعه جمع‌آوری می‌شود. بعبارت دیگر فرآیند جمع‌آوری، مرتب کردن و انتشار داده‌های جمعیتی یک محدوده جغرافیایی در زمان معین سرشماری نامیده می‌شود.

اولین سرشماری رسمی در ایران، در سال ۱۳۳۵ انجام شده است و متعاقب آن هرده سال یکبار (درسال‌های ۴۵، ۵۵، ۶۵، ۷۵، ۸۵) ادامه یافته است.

در کشورهای در حال توسعه انجام سرشماری به چند علت با مشکل روبرو است.

۱. توزیع پراکندگی جمعیت در روستاها
۲. کمبود نیروی انسانی کافی برای سرشماری
۳. بی‌سوادی مردم و ترس از مالیات و سربازی
۴. وجود جمعیت‌های مهاجر و عشایر
۵. عدم وجود راه‌های ارتباطی مناسب در روستاها
۶. وجود آداب و رسوم خاص در روستاها و مناطق محروم که امکان ایجاد ارتباط با آنان را مشکل می‌سازد.

ب- آمارگیری نمونه‌ای

برای کنترل نتایج سرشماری و یا زمانی که به دلایل خاص از قبیل هزینه سنگین، نیاز به نیروی انسانی زیاد و طولانی بودن عملیات، سرشماری امکان‌پذیر نباشد تنها به مطالعه جزئی از جمعیت می‌پردازند که این روش به آمارگیری نمونه‌ای معروف است. یکی از مهم‌ترین ایراد روش آمارگیری نمونه‌ای آن است که نمونه انتخاب شده ممکن

است حاوی کلیه ویژگی‌های جامعه آماری نباشد که دلیل این امر می‌تواند، از عدم انتخاب روش مناسب نمونه‌گیری و عدم برآورد صحیح حجم نمونه ناشی شود. لازم به ذکر است که دقت آمارگیری نمونه‌ای از دقت سرشماری کمتر است.

ج - ثبت وقایع حیاتی (ثبت وقایع چهارگانه)

درحالی که سرشماری تصویری از وضع جمعیت را در لحظه‌ای از زمان ارائه می‌دهد ثبت وقایع حیاتی یا وقایع چهارگانه یعنی ولادت، ازدواج، طلاق و مرگ می‌تواند به طور پیوسته، تغییرات جمعیت را درطول زمان معرفی کند. متأسفانه در بسیاری از کشورها بویژه کشورهای درحال توسعه، نظام ثبت وقایع حیاتی، بصورت خیلی کارآمد وجود ندارد و به همین دلیل اطلاعاتی که توسط سازمان‌های مسئول در کشورهای مختلف جمع‌آوری می‌شود، به یک اندازه دارای ارزش و اعتبار نیستند.

د- داده‌ها و آمارهای جمعیتی

یکی از ابزارهای بسیار مهم برای بررسی‌های جمعیت‌شناسی، داده‌ها و آمارهای جمعیتی می‌باشند که در قالب شاخص‌های جمعیتی، جداول و نمودارها قابلیت تفسیر و استفاده پیدا می‌کند و برای جمع‌آوری این اطلاعات، منابع و روش‌های مختلفی وجود دارد، گزارش نهادها و مؤسسات دولتی، دفاتر ثبت احوال، مراکز ثبت نام انتخابات و از منابع بین‌المللی نیز می‌توان به دفاتر آمار سازمان ملل متحد، سازمان جهانی بهداشت، سازمان بین‌المللی کار، سازمان یونسکو و سازمان یونسف اشاره کرد.

نظریه‌های جمعیتی

در تاریخ جمعیت جهان، گاهی افزایش جمعیت را محرک اصلی در توسعه و ترقی اقتصادی می‌دانسته‌اند، زمانی برعکس، کیفیت را بر کمیت ترجیح می‌داده‌اند و زمانی نیز به ثبات جمعیت و یا حد متناسب نفوس معتقد بوده‌اند. در قرون وسطی با توجه به بالا بودن میزان مرگ و میر، اکثر فلاسفه و مذهب‌یون رشد جمعیت و بالا بودن زاد و ولد را

توصیه می‌کردند. بخصوص که فعالیت‌های اقتصادی، ساخت و ساز و آبادانی شهرها، کشاورزی و حتی جنگ و دفاع از سرزمین، مستلزم وجود نفرات جوان و فعالی بود که در سایه زاد و ولد بیشترشان، این نیروی کار تأمین می‌شد. جوامع عظیم باستانی نظیر ایران و روم نمونه‌ای از این اجتماعات هستند که گسترش اراضی و حفظ آن را در سایه وجود سربازان زیاد امکان‌پذیر می‌دیدند. بخصوص از دوره ژول سزار به بعد که بعلت کمی جمعیت امکان تهاجم سایر اقوام افزایش یافته بود، دولت روم با اتخاذ تدابیری در جهت تشویق به افزایش زاد و ولد (نظیر کمک‌های نقدی به خانواده‌های پرجمعیت، سهولت دستیابی سرپرستان این خانواده‌ها به مشاغل دولتی و) اقدام می‌نمود. بسیاری از علما و دانشمندان نظیر ابن خلدون نیز جمعیت را عامل آبادانی و رشد و توسعه می‌دانستند و معتقد بودند که مناطق خالی از سکنه هیچ شانسی برای حفظ و رونق نداشته و روبه ویرانی می‌روند.

بسیاری از ادیان و دانشمندانی چون ماکیاول، آگوست کنت، امیل دورکیم و حتی برخی سیاستمداران طرفدار تبعیض نژادی همچون دیکتاتورهای ایتالیایی و آلمانی (موسولینی و هیتلر) و برخی از اقتصاد دانان معاصر چون ویلیام گدوین، ژان بودن، ویلیام تمپل و هربرت اسپنسر از جمله طرفداران افزایش جمعیت بشمار می‌روند به اعتقاد پیروان این نظریه، امکانات طبیعت و کره زمین برای تغذیه و تأمین وسایل زندگی افراد بشر نامحدود و بسیار وسیع است. بنابراین نباید از ازدیاد نفوس آدمی بیم داشت بلکه برعکس باید از آن استقبال نمود. در مقابل طرفداران افزایش جمعیت، گروهی نیز به بیان نظرات خود در مخالفت با افزایش جمعیت پرداخته‌اند. بویژه اینکه از دوره انقلاب صنعتی که با توسعه و ارائه خدمات بهداشتی مناسب‌تر، کیفیت زندگی در ابعاد اجتماعی، اقتصادی بهبود یافته و کاهش مرگ و میر منجر به افزایش رشد جمعیت شد. توماس مالتوس کشیش و اقتصاددان انگلیسی، یکی از اولین افرادی بود که زنگ خطر بحران جمعیت را به صدا در آورد و با پیش‌بینی فاجعه بعلت افزایش رشد جمعیت نیاز به تغییر سیاست‌های جمعیتی را ضروری می‌دانست از اوایل دهه

چهارم قرن بیستم، کشورهای اروپایی با کنترل باروری، رشد جمعیت را بشدت کاهش دادند (در حال حاضر در برخی کشورهای اروپایی آمار رشد جمعیت حاکی از رشد منفی جمعیت بوده و موجبات نگرانی دولتمردان برخی از این کشورها را فراهم ساخته است). در همین زمان که کشورهای اروپایی رشد جمعیت را تحت کنترل در آورده‌اند، کشورهای توسعه نیافته یا در حال توسعه آسیایی، آفریقایی و آمریکای لاتین همچنان رشد جمعیت خود را حفظ نموده‌اند. از طرفداران کاهش جمعیت علاوه بر توماس مالتوس می‌توان به ریکاردو نیز اشاره کرد. در کنار دو گروه فوق‌الذکر، طرفداران ثبات جمعیت نیز وجود دارند، این گروه معتقدند، وقتی جمعیت یک منطقه به حد مطلوب (بسته به شرایط حاکم بر جامعه) رسید، تغییرات چه در جهت افزایش و چه کاهش لزومی ندارد. عدم نوسانات مداوم در تعداد و توزیع سنی و جنسی جمعیت منجر به ثبات در برنامه‌ریزی‌ها و دستیابی به اهداف مربوط می‌شود، و همراه با افزایش بهره‌وری مناسب از منابع و امکانات، منجر به ایجاد شرایط رفاهی در جامعه می‌شود. برخی سیاستمداران فرانسوی و انگلیسی از جمله جان استوارت میل^۱ اقتصاددان مشهور انگلیسی را می‌توان طرفدار ثبات جمعیت دانست.

حرکات جمعیت

یکی از مباحث عمده در جمعیت‌شناسی، حرکات جمعیت است که باعث دگرگونی در ترکیب جمعیت‌ها می‌شود. حرکات جمعیت عبارت است از: دگرگونی‌هایی که در طول زمان معینی در یک جمعیت ظاهر می‌شود. معمولاً برای جمعیت دو حرکت زمانی و مکانی مطرح می‌شود.

۱. حرکت زمانی: در هر جمعیت طی یک دوره زمانی، تعدادی متولد می‌شوند و تعدادی می‌میرند که هر یک به نحوی در ترکیب جمعیت تأثیر می‌گذارند، در حرکات زمانی جمعیت، بررسی فاصله باروری، تجدید نسل و فاصله‌گذاری و

1- j . s . Mill

همچنین میزان مرگ و میر، امید به زندگی و علل تفاوت آن در مرد و زن، متوسط سال‌های عمر و تأثیر کاهش مرگ و میر بر افزایش جمعیت مطرح می‌شود.

۲. **حرکت مکانی:** جمعیت‌ها حرکاتی نیز در مکان انجام می‌دهند که موجب نوساناتی در رقم کلی جمعیت منطقه می‌گردد که آن را مهاجرت می‌نامند. در این بحث انگیزه‌های مهاجرت، انواع مهاجرت (مهاجرت داخلی یا درون مرزی و مهاجرت خارجی یا برون مرزی) و..... مطرح می‌باشد و اعمال سیاست‌های جمعیتی در جهت کنترل و برنامه‌ریزی مهاجرت‌ها بسیار لازم و ضروری است.

بنابراین می‌توان گفت که: تحولات و حرکات جمعیت در سه مقوله: ولادت و باروری، مرگ و میر و مهاجرت قابل بررسی است، اگرچه نمی‌توان از تأثیر وقایعی چون ازدواج و طلاق غافل شد.

سیاست‌های جمعیتی

سیاست‌های جمعیتی عبارت است از مجموعه اصول و تدابیری که چگونگی و حدود فعالیت دولت‌ها را در امور جمعیتی و یا اموری که نتایج جمعیتی دارند تعیین می‌کند. سیاست‌های جمعیتی به سیاست‌های مرتبط با زاد و ولد و باروری محدود نمی‌شود هر خط مشی و سیاستی که به نحوی از انحاء، بطور مستقیم یا غیرمستقیم بر ویژگی‌های کمی و حتی کیفی جمعیت تأثیر بگذارد را می‌توان سیاست جمعیتی نامید.

سیاست‌های توزیع جمعیت، سیاست‌های مهاجرتی و حتی سیاست‌ها و خط مشی‌هایی که در جهت بهبود کیفیت جمعیت‌ها اتخاذ می‌شوند را می‌توان در زمره سیاست‌های جمعیتی دانست امروزه، اکثر کشورهای جهان، تلاش می‌نمایند تا سیاست جمعیتی معینی را با توجه به اوضاع جمعیتی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی کشور خود اتخاذ کنند. دگرگونی‌های جمعیتی کشورها و ارتباط آن با جنبه‌های مختلف برنامه‌ریزی ایجاب می‌کند که دولت‌ها در برخی از کشورها به دنبال جلوگیری

از افزایش جمعیت باشند. بدین لحاظ سیاست‌گزاران در برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی، اجتماعی ناگزیر به تعیین دقیق نوسانات و تبیین علل آنان و در نظر گرفتن دگرگونی‌های جمعیت در زمان حال و آینده هستند.

انواع سیاست‌های جمعیتی

دولت‌ها به دو طریق می‌توانند بر تحولات جمعیتی یک کشور مؤثر واقع شوند.

۱. از طریق اجرای یک سیاست مستقیم و آشکار چون تشویق موالید، مبارزه با مرگ و میر، پذیرش کارگران خارجی و یا تسهیل مهاجرت به خارج و مانند آن
۲. از راه اتخاذ سیاست غیر مستقیم و با واسطه که همان سیاست‌های عمومی اجتماعی، اقتصادی و سوق دادن کشور در جهت تحولاتی در ساخت و حرکات جمعیت می‌باشد که در سطح کشور اتخاذ و اجرا می‌شود.

اهداف سیاست‌های جمعیتی

مهم‌ترین اهداف سیاست‌های جمعیتی عبارتند از:

۱. افزایش یا کاهش جمعیت
۲. توزیع جغرافیایی منطقی جمعیت
۳. تنظیم مهاجرت (اعم از مهاجرت به داخل و یا خارج یک کشور)
۴. نظارت در بهبود نسل

سیاست‌های جمعیتی در دو سطح اتخاذ و به مورد اجرا گذاشته می‌شوند.

۱. کلان: منظور از آن سیاست‌هایی هستند که اولاً در سطح بسیار وسیع و گسترده اتخاذ می‌شوند و کل جامعه را در بر می‌گیرند و ثانیاً حالت انتزاعی و نظری دارند.

۲. خرد: منظور از آن سیاست‌هایی هستند که در سطح محدودتر اجرا می‌شوند یعنی به جای کل جامعه، بخشی از آن را هدف قرار می‌دهد و حالت عینی و ملموس و اجرایی دارد.

لازم به ذکر است که سیاست‌های جمعیتی دارای دو جنبه می‌باشند.

۱. کمی: که به ازیاد یا کاهش جمعیت، ابعاد شهرها و تدابیری که برای رسیدن به این هدف‌ها باید اتخاذ شود، مربوط می‌گردد.
۲. کیفی: که به تندرستی جمعیت‌ها، نظارت بر امر ازدواج و مسائلی از این قبیل مربوط می‌شود.